

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

ÓZBEK HÁM QARAQALPAQ TIL BILIMINDE FRAZEOLIGIYALÍQ SISTEMASINÍN IZERTLENIW TARIYXI

S.A.Arzimbetova – *assistent oqıtıwshı*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: frazeologizmlar, frazemalar, frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari, frazeologizmlarning klassifikatsiyasi, frazeologizmlarning tiplari.

Ключевые слова: фразеологизмы, фраземы, семантические особенности фразеологических единиц, виды фразеологизмов.

Key words: phraseological units, phrases, semantic features of phraseological units, classification of phraseology, types of phraseological units.

Házirgi dáwir til biliminde frazeologiyaniń ulıwma máseleleri hám frazeologizmlardıń ózgeshelikleri hár tárepleme usı kúnge shekem tolıq izertlengen joq. Bul taraw sońǵı jılları izertlene basladı. Frazeologizmlar - tildiń ajralmas bólegi. Frazeologizmlardıń qurılısı boyınsha, turaqlılıǵı, formaları hám hár biriniń mánilik ózgeshelikleri bar.

Frazeologizmlar máselesine erte dáwirlerden baslap dıqqat awdarılıp kelse de, XX ásirde 50-jıllarına deyin arnawlı izertlew obyektine aynalǵan joq. Til biliminde frazeologiyaniń qalıplesiw hám rawajlanıwın belgili ilimpaz B.Yuldoshev úsh dáwirge bólip qaraydı:

I dáwir XVIII ásirdeń ortalarınan XX ásirdeń 30-jıllarına shekemgi dáwirdiń óz ishine aladı. Bul frazeologiyaniń izertleniwiniń jolǵa qoyılǵan waqıtı;

II dáwir XX ásirdeń 30-50-jılları. Bul lingvistikada frazeologiyaniń óz aldına taraw bolıp qalıplesiw dáwiri;

III dáwir XX ásirdeń 60-jıllarınan baslanıp házirge shekem dawam etip kelmekte [9:4-5].

Házirgi dáwirde mádeniyatlar dialogı hár millettin ózine tán ózgesheliklerin tek til birlikleri arqalı sıpatlawdı ǵana emes, al olardıń etnomádeniy túsiniǵın insaniy faktor arqalı «sóylew» talap etedi. XX ásirde qalıplesken dástúriy strukturalıq til bilimine kognitivlik lingvistikaniń birinshi orınǵa adam faktorın shıǵarıwı, adamdı atlap óte almaytuǵın tildi adam menen birge qarastırwdı baslı ilimiy baǵıt etip qoydı.

Xalıq ruwxı hárqashan óz milletiniń tilinen kórinis tabadı. Etnolingvistikalıq ózgesheliklerdiń baslı kórsetkishi – frazeologizmlar. Sebebi bunda millettin turmıs tirishiligi, ómir súriw mádeniyatı sáwlelenedi.

Frazeologizmlar bir neshe sózlerdiń jıynaǵınan quralǵanı menen dara-dara sózler sıpatında qaralmaydı. Oytkeni olar jeke sózler usap ajralmaslıqtı talap etedi. Quramındaǵı barlıq sózler jıynalıp bir mánı anlatıp keledi. Frazeologizm quramındaǵı hár qanday ózgeris frazeologizmiń semantikalıq jaqtan da, grammatikalıq jaqtan da buzılıwına alıp keliwi múmkin. Mine, bul frazeologizmdi onıń neshe sózden turıwına qaramastan, leksikalıq bir birlik sıpatında qarap, sózlik quramın ayrıqsha bir toparı retinde qarastırwdı talap etedi.

Frazeologizmlar óziniń grammatikalıq, funkcionallıq, qurılıslıq ayırmaslıqları jaǵınan túrlishe, semantikalıq sıpatı jaǵınan hár qıylı bolıp keledi. Bul frazeologiyaniń izertlew obyektin belgilewde biraz qıynshılıqlardı tuwdıradı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlardıń ózine tán bolǵan bir qatar belgilerin professor E.Berdimuratov atap ótedi. Ol qaraqalpaq tiliniń frazeologizmleriniń altı túrli eń tiykarǵı belgilerin ajratıp kórsetedi:

1. Frazeologizmlar tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı;

2. Frazeologizmlar mánilik jaqtan obrazlı sıpatqa iye bolıp keledi;

3. Frazeologiyalıq sóz dizbegin quraytuǵın jeke komponentler ózleriniń qalıplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi;

4. Frazeologiyalıq sóz dizbegin bóleklerge bóliwge bolmaydı;

5. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin quraytuǵın jeke komponentler jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı;

6. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı [2:244-246].

Haqıyqatında da frazeologizmlerdi ózgeshe leksikalıq semantikalıq toparlar sıpatında tanıwda usı tiykarǵı belgiler basqa tillerdegi sıyaqlı eń baslı kórsetkishlerden bolıp tabıladı. Sonlıqtan bul pikirge tolıq qosılıwǵa hám olardı tiykarǵı belgiler retinde tanıwǵa boladı. Frazeologizmlardıń semantikalıq túrleriniń qaysısın alıp qarasań da, olardı ádettegi sóz dizbeklerinen ajratıwda, sonday-aq semantikalıq ózgeshe mánisin túsiniwde de, frazeologizmlardıń sóz dizbegin payda etiwshi jeke komponentlerdiń pütün mánisin, grammatikalıq baylanısın, ornın, xızmetin anıqlawda usı atı atalǵan tiykarǵı belgiler sheshiwshi ról atqaradı.

Ózbek frazeologiyası boyınsha pikirlerin bildirgen Ya.D.Pinxasov da óz miynetlerinde frazemalardı keń mánide túsinedi. Ol tiykarınan frazeologizmlardıń mazmunın keńeytip kórsetedi hám onıń quramına bir qansha obrazlı frazemalar, metoforalıq frazemalar, maqallar, aforizmlar, terminologiyalıq xarakterdegi frazemalar, shtamplangan frazemalar jáne de laqaplarǵı usı turaqlı sóz dizbeklerdiń qatarına kirgiziw tárepdarı ekenligin bildirip ótken [5:55-65].

Sonday-aq, M.Xusainov ózbek tilindegi frazeologizmlar qatarına maqal, jumbaq, hikmetli sózler hám aforizmlar, ekspressiv mánili (aynalıp keteyin, sadaǵan keteyin, apañ aylansın) sózlerdi de keltirip ótken.

Ózbek tilshisi M.Roʻziqulova «Ózbek tilida idiomalar» atamasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasında frazeologiya obyektine naqıl-maqallar, hikmetli sózler, aforizmlar hám evfemizmderdi kirgiziwdi tuwrı dep esaplamaydı. Frazeologizmlerdi bunday keń mánide úyreniw frazeologiyani keńirek úyreniwge tosqınlıq etedi. M.Roʻziqulova idiomalar bir sózge teń bolıp, turaqlı xarakterge iye ekenligi menen hám basqa sóz birliklerinen parq ıladı. Tildegi obrazlı sóz birlikleri turaqlı ajralmaytuǵın, bekkem birlikke iye bolǵan sózlerge idioma dep qaraladı. Onıń pikirinshe idiomalar ózine tán ózgeshelikke, awıspalı mánige iye dep esaplaydı. Sóz dizbeklerin semantikalıq hám sintaksislik jaqtan bólinbeydi hám basqa tillerge sózbe-sóz awdarma jasalmaydı, olar belgili bir mánige iye ekenligin kórsetip ótken. Demek bul ilimpaz da frazeologizmlerdi tar mánide túsiniwshiler tárepdarı boldı.

Ózbek ilimpazı Sh.Rahmatullaev óziniń kandidatlıq dissertaciyasında akademik V.V.Vinogradovtıń strukturalıq-semantikalıq klassifikaciyası tiykarında ózbek tilindegi obrazlı feyil frazeologizmlardıń tiykarǵı grammatikalıq ózgesheligin izertlegen bolsa, al 1966-jılı járiyalangan «Ózbek frazeologiyasınıń bazı bir máseleleri» monografiyasında ózbek tilindegi frazemalardı leksikalıq birlik sıpatında úyreniwge tiykar saldı. Bul jumista frazemalardadı kóp mánilik, frazemalardadı sinonimlik, frazemalardadı antonimlik, frazemalardadı omonimlik, frazemalardadı variantlılıq máseleleri jańa kózqarastan úyrenildi [7:16].

Ózbek til biliminde frazeologizmlerdi insannıń hár túrli

quwanıw, kúyiniw, saǵınıw, gázepleniw sıyaqlı halatlar boyınsha A.Mamatovtıń kandidatlıq dissertaciyasında toqtap ótilgen. Ilimpaz bunday halatlardı bir qansha frazeo-semantikalıq toparlarǵa bólip kórsetken: shadlıq, baxıt (awız qulaǵında, bası kókke jetiw); tańlanıw (jaǵasın uslaw, awız ashılıw); ashıwlanıw, qapalanıw (júrek-bawırı qan bolıw, júregine qıl sıymaw, ókpesi isiw); qáweterleniw (ózin qoyarǵa jer tappaw, júregine gúlgula salıw); qorqıw (júregi jarılıw, júregi artqa tartıw); mensinbew (beti-júzi demew, ayaq-astı qılıw); qáhár-gázep (kóriwge kózi, atıwǵa oǵı joq, kózine qan tolıw); ǵargıs (keseń aǵarmasın, jer jutsın) x.t.b. Sonday-aq, jumista unamlı hám unamsız máni bildiriwshi emocional-baha frazemalardıń semantikalıq-stilistikalıq ózgeshelikleri belgili dárejede toparlarǵa bólip ajratıp kórsetilgen [4:57].

Frazeologizmlardıń kórinisi boyınsha A.Mamatovtıń «Frazeologiyalıq stilistika máseleleri» miynetinde frazeologizmlardıń sırtqı formasın yaǵnıy transformaciyalanıw máselesin qozǵaydı. Miynette frazeologizmlardıń óz ara birigiwinde, turaqlı orınǵa iye bolıwında komponentler quramında ushırasatuǵın ózgerislerdi jáne de avtor tárepinen jeke stillik maqsette bolatuǵın jańasha ózgerisler atap kórsetken [4:120].

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası boyınsha usı waqıtqa deyin sistemalı túrde jazılǵan miynetler joq. Professor E.Berdimuratovtıń miynetinde qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń ayırım máseleleri ulıwma baǵdarda sóz etiledi [2:89]. Frazeologizmlardıń sózliklerde beriliw máseleleri S.T.Nawrızbayeva tárepinen arnawlı izertlengen hám J.Eshbaev tárepinen sózlik dúzilgen [2:19].

B.Yusupova doktorlıq disertaciyasında qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlardıń fonostilistikalıq tárepin izertlep, elege shekem qaraqalpaq til biliminde sóz etilmegen máselelerge toqtaydı hám anıqlıq kirgizedi [8:74].

G.Aynazarovanıń miynetlerinde frazeologizmlerdi qurılısı boyınsha, sonıń ishinde ayırıqsha bir dúzilisin, eki komponentli frazeologizmlardıń leksika-semantikalıq hám stillik ózgesheliklerin úyreniledi [1:78].

Sońǵı jılları frazeologizmlerdi izertlew baǵdarları aldınǵı dáwirlerden basqasha tús aldı. Frazeologizmler - tildin leksikalıq qurallarınan ayırmashılıqqa iye quramalı til birlikleri, insannıń dúnyanı obrazlı tanıwın, oǵan baha beriwdiń anıq birlikleri, konnotaciýalar. Bul haqqında

Ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. Monografiya. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020.
2. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. –Nókis: «Bilim». 1994
3. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. –Nókis: «Qaraqalpaqstan» 1985.
4. Mamatov A.E. Frazeologik stilistika masalaları. -T.: «Fan va texnika», 1991. 120-b.
5. Pinxasov. Ya.D. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Lesikologiya va frazeologiya. – Toshkent: «O'qituvchi», 1969. 55-65-b.
6. Pirmiyazova A Q. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları. - Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020. 174-b.
7. Raxmatullaev Sh. Ózbek tilining etimologik luǵati (Turkiy sózlar). -Toshkent: Universitet, 2000.
8. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. -Tashkent: «Tafakkur qanoti», 2014.
9. Yuldoshev B., Rashidova U. O'zbek tilining frazeologik stilistikasi. –Toshkent: «Navro'z», 2016.

РЕЗЬЮМЕ. Мақоллада о'zbek ва qaraqalpaq tilshunosligida frazeologik birliklarni o'rganilish tarixi haqida so'z etilgan. Shuningdek, frazeologik birliklarni davrlarga ajratib o'rganilganligi va hozirgi vaqtda qiyosiy o'rganilish jarayoni haqida ma'lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются история изучения фразеологизмов в узбекском и каракалпакском языкознании. Также представлена информация об изучении фразеологизмов, разделенных на периоды, и текущем процессе сравнительного изучения.

SUMMARY. The article deals with the history of the study of phraseological units in Uzbek and Karakalpak linguistics. It also provides information about the study of phraseological units divided into periods and the current comparative study process.

ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ И КОНЦЕПТА СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКИ

С.А.Елмуратова – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: тушунча, формант, сўз ясовчи маъно, категория, ҳосила от, ҳосиллашунослик.

Ключевые слова: концепт, формант, словообразовательное значение, категория, производное существительное, дериватология.

Key words: concept, formant, word-formation meaning, category, derived noun, derivatology.

Термин «концепт» является чрезвычайно частотным в современной лингвистике, однако само его

содержание составляет предмет дискуссий, либо он употребляется без определения, произвольно. Наряду с